

БІБЛІЯ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Традицію визначення біблійних цитат у літописах закладено від початку розвитку літописознавства. Багато чим тут завдячуємо праці Августа-Людвіга Шльоцера, присвяченій руському Початковому літопису початку XII ст., який частіше називають Повістю временних літ (далі: ПВЛ). У ті часи її вважали авторським твором і приписували ченцю Києво-Печерського монастиря Нестору. Від дослідження Шльоцера відштовхувалися наступні вчені, певний підсумок підведено у першому томі видання ПВЛ Олексія О. Шахматова 1916 р., із текстологічним “розшаруванням” на гіпотетичні раніші зводи¹. На останньому досі взорується сучасні дослідники та коментатори, а комплекс наведених тут запозичень з Біблії є основою сучасних видань та перекладів ПВЛ². Принагідно біблійні цитати визначалися і в інших зводах, втім і центральному для нас Галицько-Волинському літописі (ГВЛ). Досі не втратила значення робота Володимира М. Перетця 1928 р.³, серед видань можна назвати український переклад південно-руських літописів Леоніда Є. Махновця 1989 р.⁴.

Біблійні паралелі у ГВЛ ідентифікувати складніше, ніж у попередніх літописах, оскільки більшість запозичень – не повноцінні докладні цитати, а мікроцитати та алюзії. До того ж, укладачі ГВЛ працювали з кількома різновидами

¹ Шлёцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А. Л. Шлёцером. – Санкт-Петербург, 1809. – Ч. 1 / Пер. Дм. Языков; Шахматов А. А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Петроград, 1916. – Т. 1 [перевид.: Шахматов А. А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1, кн. 2. – С. 527–977]. Про значення цих двох робіт у підведенні біблійних паралелей до ПВЛ див.: Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München, 2001 [Fo-

rum Slavicum. – Bd. 56]. – S. XXVI.

² Див., напр.: Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012.

³ Див., напр., паралелі до біблійних книг у ГВЛ та кількох інших літописних зводах у: Перетц В. Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1928. – № 76, ч. 2: Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – С. 213–219.

⁴ У ГВЛ учений вказав з півтора десятки запозичень із Біблії, значна частина припадає на фрагменти “Слова про закон і благодать” наприкінці зводу: Літопис Руський / Пер. Л. Є. Махновця. – Київ, 1989.

джерел: біблійними, хронографічними у вузькому значенні⁵, агіографічними та гомілетичними творами. Багато з них літописці уводили до своїх записів з пам'яті, звичайно не перепроверяючи власні знання. Відповідно, трапляються цікаві помилки навіть у відсиланнях. Так, у статті, вміщеній в Іпатіївському списку ГВЛ під 6739 / 1231 р.⁶, в уста князеві Данилові Романовичу вкладено промову, нібито виголошену під час війни з угорським "королевичем" Андрієм: "Данилови же рекшоу . якоже Писание гл҃ть . мьдл҃яи на брань . страшливою дшю имать"⁷. Ідеться, однак, не про Святе письмо, як вказано в літописі. Джерелом насправді виступив роман про Олександра Македонського, або Александрія Хронографічна. З неї запозичено слова царя Олександра в аналогічній ситуації: "яко цр҃ь, позд҃яся на брань, оуже явился ест҃ь противнымь, яко страшиву дшю имать на брань"⁸. Кілька старозавітних книг (Восьмикнижжя, 1–4 Царства, пророки та ін.) увійшли до хронографів поряд з Александрією, але це не спростовує того, що один з галицько-волинських книжників сплутав тексти різних жанрів та регістрів: біблійні книги й середньовічний "історичний роман".

Маємо й протилежну ситуацію, коли автору, відомому з кола хронографічної літератури, у ГВЛ атрибутовано вислів, що в оригіналі обрамляв біблійну цитату. Під 6641 / 1233 р. літописець з приводу однієї не надто вдалої для князя Данила Романовича військової кампанії вписує сентенцію: "о лесть зла ест҃ь якоже Омирь пишесть до [обличчє҃я сла҃ка е҃.] обличѣна же зла ест҃ь кто в нѣи ходить . конѣць золь прииметь . о злѣе зла . зла ест҃ь"⁹. Ніби йдеться

⁵ Хронографи – давньоруські компіляції із всесвітньої історії. До їх складу книжники включали різноманітні за походженням тексти, але хронографічними за визначенням у сучасних студіях найчастіше вважають перекладні візантійські хроніки та історії, тобто, хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, Александрію Хронографічну, "Історію Юдейської війни" Йосифа Флавія та ще кілька подібних джерел.

⁶ Абсолютну більшість дат ГВЛ представлено лише в Іпатіївському списку (Іпат), у Хлебніковському (Хлебн) – списку князів Острозьких – та споріднених з ним вони відсутні. Це доволі пізня хронологічна операція північно-руського переписувача, найправдоподібніше, першої половини XV ст. Але в принципі він працював доволі кваліфіковано, з реальною хронологією розбіжність мало коли перебільшує 2–3 роки. Див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72; *Толочко А. П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи // Palaeoslavica. –

Cambridge, Massachusetts, 2005. – Vol. 13, no. 1. – P. 81–108. Тому для зручності тут використано хронологічну сітку Іпат.

⁷ Див.: *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 767, стр. 19–21. Далі відкриття до цього видання за схемою: 767.19–211.

⁸ *Истрин В. М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – Ч. 2: Тексты. Александрия 1-й редакции. – С. 61. Про це вже дозволя писати: *Вилкул Т. Л.* "Литредакция" летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // *Герменевтика древнерусской литературы / Отв. ред. Д. С. Менделеева.* – Москва, 2008. – Сб. 13. – С. 445–446.

⁹ 770.22–231; тут і далі у квадратних дужках – доповнення з Хлебн. У цьому місці, вірогідно, в Іпат гаплографія. Крім варіантів у 2-му т. ПСРЛ, які не завжди дають змогу відновити читання Хлебн, див. також факсимільне видання: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Chlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices* [Harvard Library of Early Ukrainian Litera-

про “Омира”, тобто, Гомера (грецьк. *Ὅμηρος*), до якого є відкликання в Александрії, Хроніці Іоана Малали¹⁰ та ін. Пасаж незмінно викликає зацікавлення дослідників, його часто відзначають у науковій літературі, проте спроби знайти щось подібне як у Гомера, так і загалом хронографії зазнали невдачі¹¹. Як видається, джерелом став не Гомер і не хронограф чи повний переклад якоїсь хроніки. Наш книжник використав вислів попереднього літопису, ПВЛ, із власними доповненнями (таких запозичень із ПВЛ та Київського літописного зводу особливо багато наприкінці ГВЛ, але на початку вони також трапляються). У ПВЛ, у свою чергу, вміщено цитату із Псалтиря. Див. при описі усобиць Володимира Святого та його старшого брата Ярополка під 980 р.: “*о злая лєсть члвч҃ка . якоже Дѣдѣ глѣть ядыи хлѣбѣ мои . възвеличилъ есть на мя лєсть*”¹². Тут автор ПВЛ цитує Пс.40.10, а “о лєсть зла” належить йому самому¹³. У свою чергу, зміст приписаних “Омиру” у ГВЛ словес щодо “льсти”, яка “до обличенія” є солодкою, а коли її викриють – стає злою, теж є інтервенцією книжника. З якою метою він замінив найвищий у середньовіччі авторитет “Давидового” Псалтиря на маловідомого хронографічного “Омира” – так і залишиться, мабуть, загадкою¹⁴. Проте з огляду аналізу змісту це, так би мовити, тільки розширене витлумачення вислову “о зла лєсть”. При цьому такі елементи, як “прияті конець”, “ходити въ льсти” та нарощення і повторення характеристик “о злѣе зла...”, пропонують попури з відомих літописцеві звертотів. Пор. “прияті конець” у ПВЛ в оповіді про Печерський монастир (189Л) та сказаннях на пророка Єзекиїла у Книзі 16 пророків¹⁵, численні вислови

ture. – Vol. 8]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. 328 (стб. 663).

¹⁰ Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з до монгольського київського літописання. – Київ, 2015. – С. 351–352.

¹¹ Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., <http://litopys.org.ua/hrs/hrs01.htm> (С. 2, прим. 1). Дослідник зазначив: “такого в Гомера нема, скільки мені відомо”. Див. також: Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Ленинград, 1926. – Т. 31. – С. 102–103; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII веков. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 243.

¹² Див.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 76, рядок 26 (далі відсилання до Лаврентіївського літопису за схемою: 76.26Л).

¹³ Пор. Пс. 40.10: “Ибо члѣкь мира моего на нь же оупѣвахъ . Ядыи хлѣбѣ мои възвеличилъ есть на мя лєсть”: An Early Slavonic Psalter from Rus’ / Ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt. – Cambridge,

Massachusetts, 1971. – Vol. 1. – Fol. 20 v. Тут і далі відсилання до Псалтиря за цим виданням Синайсько-Бичковського Псалтиря.

¹⁴ Ситуація, як можна побачити, обернена до попереднього запису під 1231 р., 767.19–21Л. Можливо, йдеться про намагання прикрасити текст рідкісним “перлом”. Не виключене і припущення про банальну ваду пам’яті, адже укладачі ГВЛ чи, принаймні, один з них багато працювали також і з хронографічними джерелами. У цій статті практично не заторкнута хронографічний різновид книжних запозичень у ГВЛ. Більшість вказаних у давнішій літературі див. у: Пауткин А. А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. – Москва, 2002. – С. 213–228.

¹⁵ Сказання на Єз. 32.21 “Кто есть славень бы҃ ... конець житиѧ приатѣ...”; сказання на Єз. 36.11 “Не горы разоумѣють . но живоущей в нихъ . се же все конець приа...”; сказання на Єз. 36.15 “И се приало есть конець без лѣжа есть се прорчѣство...”; сказання на Єз. 37.24 “и конець приимут раздѣлятися црства...”. Цитується за рукописом Троїцький

“ходити в законъ / бе-законьи, правдѣ / льсти, путях праведных / злых” у біблійних книгах, тощо.

Варто навести ще приклад, коли поклик на текст Біблії позірно точний, але даний за пригадуванням або за відомою літературною моделлю і знову ж не вказує на справжнє джерело. У давньослов'янських землях функціонували кілька версій біблійних книг: службові¹⁶, повні чи четії (призначені для особистого читання), а також тлумачні. Давньоруські літописці залучали або усі три різновиди, або, принаймні, два з них. Як побачимо далі, у ГВЛ надійно ідентифікуються тлумачні та службові. Прикметно, як під 6784 / 1276 р. описується сцена закладення міста Кам'янця. Князь Володимир Васильович “ворожить” на біблійних книгах, отримує позитивний результат і вирішує будувати місто на землі, що запустіла на 80 років “по Романъ” (Мстиславовичу). Сказано: “розъгноувѣ же книги . и выняся емоу пррчьство Исаино”. Насправді йдеться не власне про Книгу 16 пророків і текст пророка Ісаї, а Паримійник – вибрані службові читання зі Старого Завіту. Паритетно істотні долі в ньому склали фрагменти з Буття, Ісаї та Притч, але вміщені були також численні окремі читання з маси інших книг. Відмінності між паримійною та тлумачною¹⁷ версіями тексту Ісаї доволі значні, ГВЛ систематично йде за першою. Для полегшення зіставлення у наведеній далі таблиці різночитання виділено графічно. Підкреслено паримійні, курсивом позначено тлумачні:

ГВЛ, 875.11-241	Григоровичев Паримејник, арк. 87 зв.– 88, читання з Ісаї.	Книга 16 пророків, за рукописом Троїцький № 63. – Арк. 138 зв.–139, текст Ісаї.
Дхъ гнь на мнѣ егоже <u>ради</u> помаза мя . блговѣстить <u>нищимъ</u> . <u>посла</u> мя ищѣлити скроушены[а] . ср ^а цмъ .	61.1 Дхъ г ^н нь на мнѣ егоже <u>ради</u> помаза мя . блговѣстити <u>нищимъ</u> <u>посла</u> мя . ищѣлити скроушеныя ср ^а цемъ .	61.1 Дхъ гнь на мнѣ его же дѣля помаза мя блговѣстить <i>оубогымъ</i> . <i>поусти</i> мя ищѣлити сокроушеныя

№ 90. – Арк. 325 зв., 339, 339 зв. (Москва, Российская государственная библиотека. – Ф. 304.1). Рукописи цього зібрання доступні на сайті Троїце-Сергієвої Лаври, головне зібрання рукописів: <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php?col=1>; Троїцький № 90: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=090>. Див. також видання пророка Єзекіїла за південнослов'янським списком XIV ст.: Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Изд. подг. Лора Тасева, Мария Йовчева // Старобългарский превод на Стария Завет / Под ред. Светлина Николова. – София, 2013. – Т. 2. Моя щира вдячність Явору Мілтенову, завдяки люб'язності якого мені доступна ця книга.

¹⁶ Для різних книг Біблії ті книги, що

прочитувалися на службах, позначалися по-різному. Для Євангелії й Апостола службовою книгою були Апракоси, для Псалтиря – Слідуваний Псалтир, для старозавітних книг – Паримійник (див. далі позначення “паримійна версія”).

¹⁷ Загалом, для Книги 16 пророків відомі не три, а лише дві версії: тлумачна та паримійна. Остання, зрозуміло, для певних фрагментів. Тлумачні пророки цитуються за рукописами Троїце-Сергієвої Лаври № 63 (РГБ, в оцифрованному вигляді на сайті Троїце-Сергієвої Лаври: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=063>) та № 90. Текст Паримійника вказано за виданням: Григоровичев Паримејник / Сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. – Скопје, 1998.

<p>проповѣдати п[лѣн]никомъ . <u>отпоушение</u> и слѣпымъ прозрѣние . <u>призываети</u> лѣто гѣне <u>приятно</u> и днѣ <u>воздания боу</u> <u>нашему</u> . оутѣшити вся <u>плачущаяся</u> . дати <u>плачущимся</u> Сионоу славоу . <u>за</u> <u>попелъ</u> помазание и . <u>веселье</u> . <u>оукрашение</u> . <u>за</u> <u>дхъ</u> <u>оуныния</u> . и <u>нарекоуться</u> <u>роди</u> <u>правды</u> . <u>насаждение</u> гѣне во славоу . и <u>созижють</u> . поустыня вѣчная . <u>запоустѣвшая</u> <u>преже</u> . <u>воздвигнути</u> <u>города</u> <u>поусты</u> . <u>запоустѣвшая</u> <u>от</u> <u>рода</u> .</p>	<p>проповѣдати плѣнникомъ <u>отпоушение</u> . и слѣпымъ прозрѣние . 61.2 <u>призвати</u> лѣто гѣне <u>приятное</u> . и днѣ <u>въздание боу</u> <u>нашему</u> . оутѣшити вѣса <u>плачущаяся</u> . 61.3 дати <u>плачущимся</u> Сиона славу . <u>за</u> <u>попелъ</u> помазание <u>веселно</u> . <u>плачущимся</u> <u>оукрашение</u> <u>славъ</u> . <u>за</u> <u>дхъ</u> <u>оуныниѣ</u> . и <u>нарекоуться</u> <u>грады</u> <u>правды</u> . <u>насаждение</u> гѣне въ славу . 61.4 и <u>съзиду</u> поустыня вѣчная . <u>запоустѣвуща</u> <u>прѣжде</u> <u>въздвигнуть</u> . и <u>обновятъ</u> <u>грады</u> <u>поусты</u> . <u>запоустѣвуща</u> <u>от</u> <u>рода</u> <u>и</u> <u>рода</u> .</p>	<p>ср^ацемъ проповѣдати плѣнникомъ . <i>прошение</i> и слѣпымъ <i>просрѣние</i> . 61.2 <i>нареци</i> лѣт^г гнѣ <i>блгоизвольно</i> и днѣ <i>отдания</i> оутѣшити <i>вся жалающия</i> . 61.3 дати <i>жалающимъ</i> Сионоу славоу <i>въ</i> <i>пепела</i> <i>мѣсто</i> . <i>помазаниа</i> <i>веселиа</i> . <i>желающимъ</i> <i>оутварь</i> <i>славы</i> <i>въ</i> <i>дха</i> <i>мѣсто</i> <i>тоугы</i> . и <i>прозовоуются</i> <i>ро^{ам}</i> <i>правды</i> . <i>са^d</i> гнѣ въ славоу 61.4 и <i>възградятъ</i> поустыня вѣчная . <i>опоустѣвшая</i> <i>преж^{ае}</i> <i>въставятъ</i> . и <i>поновятъ</i> <i>грады</i> <i>опоустѣвшая</i> <i>въ</i> <i>роды</i> : .</p>
---	--	---

У Паримійнику кожне читання мало підзаголовок: “Отъ Бытия чтение”, “Отъ Исаии...” і т. д. Отже, книжник міг знати, звідкіля узятий той чи інший фрагмент й ідентифікувати те, що він пам’ятав на слух із церковних служб. Як побачимо далі, йому були відомі й такі тексти пророків, що відсутні у Паримійнику, отже, він мав у своєму розпорядженні також Книгу тлумачних Пророків. Проте “розгинали” переважно сувої і це практика раннього християнства, тоді як у Давній Русі та інших слов’янських землях уже були поширені кодекси. Отже, знову перед нами приблизний поклик чи, можливо, мікроцитата. Як от, наприклад, з Євангелія, Лук. 4.17 “разгнувъ кѣнигы”¹⁸, чи аналогічного тексту¹⁹. До речі, якщо запустіння землі на 80 років “по Романѣ” Мстиславовичу є біблійною алюзією, то вона, знову ж таки, приблизна. Справа в тому, що в Біблії, як правило, вказано інше число – 70 років запустіння землі²⁰. Інакше тільки у Книзі Суддів, де йдеться, однак, не про спустіння, а

¹⁸ Цей приклад вказав: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1902 (перевид.: Москва, 2003). – Т. 3. – Стб. 32 (“разгнувъ кѣнигы, обрѣте мѣсто, идеже бѣ написано...”).

¹⁹ Пор. у Повчанні Мономаха, збереженому в Лаврентіївському списку ПВЛ: “вземъ Псалтырю в печали разгнухъ я (їх, тобто, книги – Т. В.)”, 241Л.

²⁰ Див. з пророцьких книг за списком Троїцький № 63: Ис. 23.15 “оставятъ Тиросъ *седмьдеся* лѣт” (там само. – Арк. 93); Ис. 23.17 “Ии боудеть *по* *се^d* *мидеся* лѣт”

присѣщеніе створиць бѣ Тирови”; Єр.29.10 “ег^а боудеть скончати Вавулоноу . *се^d* *мьдеся* лѣт” (там само. – Арк. 234 зв.); Дан. 9.2 “на скончание опоустѣние Иер^слмя . *се^d* *мьдеся* лѣт” (там само. – Арк. 258 зв.); Єр. 25.11–12 “и боудеть вся земля его въ оуединение и въ оужа^с и послужатъ вси языцы тѣ црю вавулоньскоу . *д* . лѣт . егда же исполнени боудоутъ . *д* . лѣт” (там само. – Арк. 300 зв.); Єр. 34.22 (сказ): “и въскорѣ поустоу оставлю землю . и боудеть праз^ана *се^d* *мьдеся* лѣт” (там само. – Арк. 310).

тривалий період тиші і спокою²¹, та у тлумаченні на Єз. 45.23 про повернення до Єрусалиму Зоровавеля після полону за певними списками: “между сима осмьдесятъ лѣтомъ минуувшемъ”²².

Необхідно зауважити, що коли порівняти з ПВД, у ГВД, на загал, мало просторих і докладних запозичень з Біблії. Власне, друга більш-менш об'ємна цитата, де нібито можна простежити текстуальну версію, припадає на характеристику “лестивого” (невірного) боярина Жирослава під 6734 / 1226 р. Князь Мстислав Удатний “Жирослава изгна и от себе . яко же изгна бѣ . Каина от лица своего . реки проклятъ ты . боуди стоня и трясыся на земли . яко же *раздвиге* земля оуста своя прияти кровь брата твоего якоже и Жирославъ . *раздвиге* оуста своя на гна своего” (747.18–21). Цитується Книга Буття 4.11–12²³: “и ннѣ проклятъ ты от земля . *яже разврзе / раздвиге / зину*²⁴ оуста своя прияти кровь брата твоего от роукоу твоєю... стена и трясыся боудеши на земли...”. Курсивом виділене слово, яке ідентифікує версію. У списках російської редакції – “разврзе” й, не виключено, – це вихідне читання четієї версії, в Юдейському хронографі та двох інших списках хронографічної редакції заміна з Паримійника “раздвиге”, у південнослов'янських рукописах “зину”. У даному разі визначення не настільки певне, як у попередньому прикладі з Ісаї 61.1–4, оскільки різниця між версіями невелика й зіпертися можна, фактично, на одну лексичну заміну. Але, радше, у ГВД тут використано Паримійник.

Галицько-волинські книжники полюбляли оперувати короткими біблійними висловами. При цьому порівняно мало таких випадків, коли вони залучали лише одне запозичення. Серед них можна назвати опис “полону” міста Белза під 6729 / 1221 р.: “Еже притгчею . глють книги *не оставлешко* . *камень на камени*” (739.15–16). Власне, відсилання запропоновано до двох Євангелій, але текст у них практично тотожний. Див.: Мк. 13.2 “не имать съде *остати* *камень на камени* иже не имать разорити ся”; Мф. 24.1–2 “не имать *остати* *съде* *камень на камени* еже не разорит ся”²⁵. Далі під 6759 / 1251 р. в оповіді про похід на ятвягів вказано, що вбиті були двоє з узятих “язиків”, а третього привели до князя Данила, князь “ре” же емоу . *изведи мя на поуть правьи* . *животъ примеши*” (813.1–2). Хоча “правьи путь” чи “путь” – поширений вислів у біблійних книгах, тут, радше, використано вивчений напам'ять Псалтир. Див. Пс. 106.7: “И *наведе* я на *поуть правьи*”²⁶. Текст Псалтиря, за яким навчалися грамоті, був найкраще знаним

²¹ Суд. 3.30 “и оумолча земля .п. лѣтъ”. Віленський список Юдейського хронографа (Бібліотека АН Литви. F19–109/1–3). – Арк. 225.

²² Троїцький № 90. – Арк. 388.

²³ Л. Є. Махновець відзначив тільки Бут. 4.11, а далі припустив, що “стогнучи і трясучись на землі – апокрифічний додаток”: Літопис Руський... – С. 382. Насправді йдеться про Бут. 4.12, де до речі, четія та паримійна версії дуже близькі.

²⁴ Через косу риску вказано варіанти. У списках Юдейського хронографа, Троїцькому № 1 та № 45 паримійна заміна:

раз⁴виге; у південнослов'янських: зину. Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1. – С. 24. Уточнення за додатковими списками (Віленським, Троїцьким № 45, Троїцьким № 44) мої. Паримійні читання: Григоровичев Паримейник... – Арк. 25.

²⁵ Апракос Мстислава Великого. / Под ред. Л. П. Жуковской. – Москва, 1983. – С. 154–155. – Арк. 109а. 21–22; С. 103. – Арк. 63г.

²⁶ An Early Slavonic Psalter... – Fol. 101.

середньовічними книжниками, при цьому інших подібних виразів у цій біблійній книзі немає. Наступний приклад – під 6796 / 1288 р. В історії останніх днів Володимира Васильковича укладач ГВЛ відзначає, що князь “Володимѣръ же бѣ разоумѣя притчѣ и темно слово” (913.11–12I). Запозичено Прит. 1.6 “*разоумѣть * притча и темно слово*”²⁷, хоча цю ж цитату можна знайти не лише безпосередньо в біблійних книгах, а й у хронографічній літературі²⁸.

Здебільша укладачі ГВЛ вільно опрацьовували біблійні тексти, що виявлялося, зокрема, у сполученні й нанизуванні кількох біблійних цитат. Ось у характеристиці князя Данила з опису битви на Калці 6732 / 1224 р. прочитуємо: “*от главы и до ногу его . не бѣ на немъ порока*” (744.25–745.1I). Використано дві книги – 16 пророків (конкретно – Ісаї) та Царств. Див. Іс. 1.6 “*от главы до ногу . нѣс в немъ цѣлбы ни строупа . ни врѣда ни язвы гниюща..*” (тлумачна версія), або “*от ногу до главы и нѣсть на немъ чясти цѣлы ні строупа ні мозолѣ . ни ѣзвы..*” (паремійна версія)²⁹. Водночас також це цитата з 2 Цар. 14.25 “*и бяше Авесаломѣ . и не бѣ така моужа въ всѣмъ Изѣли . хваленѣ зѣло в борзости ногу его . и до верха его . и не бѣ в немъ порока*”³⁰. Раніше вважали, що йдеться про хронографічну компіляцію. Джерелом називали біблійну оповідь Еллінського літописця 2-ї редакції про Авесалома³¹, хоча цитата з 2 Царств вміщена не тільки тут, а й у кількох інших хронографах. Для нас найважливіше, що текст присутній в Іудейському хронографі, який справив вплив на одного з укладачів ГВЛ³². Еллінський літописець залучати не можна: у 2-ї редакції присутні контамінації з Троїцького хронографа, укладеного, ймовірно, в XIV ст., Еллінського літописця 1-ї редакції та ін.³³. Тобто, це пізня компіляція, якою не варто пояснювати текстуальну історію укладеної раніше за неї ГВЛ. Що стосується сполучення фрагментів Ісаї з іншими читаннями, маємо щасливу можливість порівняти манеру опрацювання текстів в аналогічному запозиченні ПВЛ. Під 1015 р. тут використано тільки тлумачну версію Іс. 1.6, без будь-яких нашарувань: “*Исаия ре^а . согрѣшиша от главы и до ногу . еже есть от цѣря и до простыхъ людиш*” (140.2–3Л)³⁴.

²⁷ Див. рукопис зібрання Йосифо-Волоцького монастиря № 10(13), відцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої Лаври, <http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/10?fnun=90>

²⁸ Напр., у Хроніці Амартола – “*и Соломонѣ гла когда разоумѣю притчю и темное слово*”: Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 115.

²⁹ Див. Троїцький № 63. – Арк. 65 зв.; Григоровичев Паримејник... – Арк. 14.

³⁰ Віленський. – Арк. 321 зв.

³¹ Див., напр.: Орлов А. С. К вопросу... – С. 102; Гудзий Н. К. Галицко-Волынская летопись // История русской литературы: В 10 т. – Москва, 1945. – Т. 2, ч. 1: Литература 1220–1580 гг. – С. 28. Натомість Л. Махно-

вель слушно назвав власне 2 Цар. 14.25, а не хронографічну компіляцію: Літопис Руський... – С. 381. Поєднання з Іс.1.6 дослідники не відзначили.

³² Напр.: Орлов А. С. О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1947. – Т. 5. – С. 24–27, 30–32; Вилкул Т. Л. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – Т. 18, no. 2. – Р. 67–68.

³³ Див.: Вилкул Т. Л. О происхождении Александрии Хронографической Троїцкого хронографа и Еллинского и Римского Летописца второй редакции // Russica Romana. – Pisa; Roma, 2008. – Vol. 15. – С. 9–28; Її ж. Літопис і хронограф... – С. 321–348.

³⁴ Щоправда, тлумачення на цей вірш з Ісаї потрапило до ПВЛ із суттєвими

Далі у побажаннях усіяких негараздів уже згаданому “лестивому” боярину Жирославу бачимо ще складнішу комбінацію: “...желание брашна да боудеть емоу вина же и олоу . по скоудоу да боудеть емоу . и да боудеть дворь его поусть . и в селѣх его не боудеть живоущаго” (747.27–748.11)³⁵. Передусім, поєднано дві близькі цитати з Псалтиря та Діянь апостолів. Див. Пс. 68.26 “Буди дворь ихъ поусть . и въ селѣхъ ихъ не боуди иже живетъ”; ДА. 1.20 “Писано бо есть въ книгахъ пслѣмскихъ: да боудеть дворь его поусть , и да не боудеть живоущаго в немь”³⁶. Із Псалтиря потрапила згадка “села”, з Діянь – форми “живоущаго” та “да боудеть”. У цих же прокляттях Жирославу використано ще кілька біблійних виразів. До “вина и олову” див. Лев. 10.9 “...вина ни олоу да не пиете” або Втор. 29.6 “...вина и олоу не пиете”³⁷ та ін.

Іще складніше скомбіновані тексти під 6737 / 1231 р. в оповіді ГВЛ про похід угорського короля Бели. На початку: “изииде же Бѣла риксъ рекъмый король Оугорьскыи . в силѣ тяжыцѣ . рекшю емоу яко не имать остати^с градъ Галичъ . нѣ^с кто избавляя и от роукоу моею вшедъшоу же емоу . во горы Оугорьскыѣ . посла на[н] бѣ арханѣла Михаила . отворити хляби нб^сныя” (760.6–91) – використано кілька мікроцитат. “Не имать остати / остатися / оставити...” трапляється, переважно, у пророцьких книгах Ісаї та малих пророків, є також у 4 Царств³⁸. “Нѣсть кто избавляя...” та подібні вирази присутні у Псалтирі, в пророка Даниїла та в малих пророків³⁹. Укладач ГВЛ виходив, ймовірно, з тексту Даниїла, де згадується також архангел Михаїл (“старѣшина”-ангел, “великий”)⁴⁰. Нарешті, “хляби небесныя” є рідкісним сполученням, пор. у Бутті 7.12 “отверзюшася хляби...”, а також у Малахії

скороченнями й у переповіданні, пор. текст за рукописом Троїцький № 90. – Арк. 97: “Главоу наре^тць црѣ сань . ср^аце же , жеръческъ закономъ оумоудрено . и о всѣхъ имоущемъ печаль . ногами же наречеть повин^ныя люди...”.

³⁵ Перед цим у характеристиці Жирослава використано хронографічне запозичення – велику й доволі докладну цитату з “Історії Юдейської війни” Йосифа Флавія. Про це див.: Толочко А. П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 252–256.

³⁶ За виданням Христинопільського Апостола: *Kałużniacki A. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. – Vindobonae, 1896. – Fol. 2.*

³⁷ Архівський список Юдейського хронографа (Российский государственный архив древних актов. – Ф. 181. – Оп. 1. – Собр. МГАМИД. – № 279/685). – Л. 116а, 165с; Троїцький № 44. – Арк. 175.

³⁸ Див.: 4 Цар. 9.27 “и гна по немъ... и ре^ч в себѣ не имамъ остати и”; Віленський. – Арк. 384 зв. В Ісаї – паримійний текст, у малих пророках – толковий.

Див. Іс. 2.9 “и пряклонишуся члѣвчскы . смѣришуся мужи . и не имамъ оставити ихъ” (Григоровичев Паримейник... – Арк. 17 зв.); Іс. 27.9 “и не имятъ остати идоли ихъ” (Там само. – Арк. 41); Зах. 10.10 “и не имати остати от ни^х ниеди^и” (Троїцький № 63. – Арк. 55–55 зв.); Малах. 4.1 “...не имать оставити имъ коряни зола” (Троїцький № 63. – Арк. 64).

³⁹ Пс. 49.22 “Егда къгда похытитъ и не боудеть избавляяи”; Пс. 70.11 “Поженѣте и имѣте и яко нѣсть избавляя и”; Дан. 3.15 “И кто е^с бѣгъ , иже изметъ вы от роукоу моею” (Троїцький № 63. – Арк. 245 зв.); Дан. 8.4 “и не бѣаше избавляюща и^с роуку его” (там само. – Арк. 257); Дан. 8.7 “и не бѣаше иже избавитъ”; Варух. 5.8 “избавляющаго нѣсть из роукоу ихъ” (там само. – Арк. 342 зв.); Ам. 5.2 “нѣ^с избавящаго ю” (там само. – Арк. 17 зв.); Авд. 1.18 “и не боудеть избавляя домоу Исавова” (там само. – Арк. 23 зв.).

⁴⁰ Напр.: Дан. 10.13 “и се Михаилъ единъ от старѣшинъ пръвьи^х . преди помощь мнѣ” (Троїцький № 63. – Арк. 261); Дан. 12.1 “И въ тѣ го^а встане^т Михаилъ кнѣзь великий...” (там само. – Арк. 264). Архангела Михаїла згадано і в інших бі-

3.10 “отверзоу вамъ хляби...”. Фактично, маємо колаж із кількох біблійних виразів, що надає оповіді виразно високого регістру. Не всі біблійні джерела упізнаються однозначно, радше, йдеться про низки характерних біблійних висловів.

Після цього у “словах” посла угорського короля до захисників міста Галича і тисяцького Дем’яна вміщено значно перероблену й скорочену цитату з “речи” асирійського посла Рапсака до жителів Єрусалиму та царя Єзекії у прор. Ісаї 36.13–15,20. Її відзначив свого часу Михайло Грушевський⁴¹. Порівняємо тексти літопису та тлумачного Ісаї (до Паримійника цей фрагмент не був включений).

ГВЛ, 760.18–211	Ісаїя, Троїцький № 63. – Арк. 108 зв. – 109.
<p><i>и востп посоль глѣмъ велико^м и ре^н . слышите слова великого короля оугорского да не оуставляетъ васъ . Дѣмьянъ . глѣ . иземля изиметь ны бѣ^н ни да оуповаеть . вашъ Даниль . на г^а глѣ . не иматъ предати гра^в се[и] королеви оугорскомуу . толико ходилъ на ины страны . то кто можетъ одержати от роукоу моею . и от силъ полковъ моихъ .</i></p>	<p>36.13 и ставъ Рапсакъ и възопи жрѣломъ великомъ жидовскы и рече . 36.14 Се глѣть црѣ да не льститъ ва^с . Єзекія словесы я* не възмогу^т избавити ва^с . 36.15 и да не глѣть ва^м Іезекиа . яко избавить вы бѣ^н и не предасться гра^в си^и в роуцѣ црѣ асурииска 36.16 не послушайте Єзекіа :· Се глѣть црѣ . асуриискъ аще хочете бл^веніи быти тѣ излѣсѣте къ мнѣ . и объемлете кож^о виногра^а свои и смоквиніе . и пиете от потока своего . 36.17 дондеже придоу и поимоу вы на землю яже акы ваша земля . земля пшеницѣ . и виноу хлѣбѣ . и виногра^а :· 36.18 Да не льститъ вас Єзекіа глѣ . бѣ^н вашъ избавить вы єда . избавиши боси кож^о страну свою от роукоу црѣ асурииска . 36.19 кдѣ є^с Єманъ и Арфадовъ . кде є^с бѣ^н Сапфаридонъ єда възмогшиа избавити Самарію от роукоу моею . 36.20 кто от бѣ^н странъ всѣ^х си^х избави землю свою от роукоу моею . и яко избавить бѣ^н Іер^слма от роукоу моею”.</p>

Окрім скорочення, укладач ГВЛ зробив традиційні заміни, характерні для різних версій біблійних текстів: у тлумачній декілька разів трапляється “въспи жереломъ великомъ”, натомість у паримійній та четтій – “...гласомъ...”. Те саме стосується лексичної міни “изъми” / “избави” та ін.

Далі книжник знову повертається до колажу: “бѣ^н попусти на нѣ раноу фараоновоу гра^а же крѣпляшешя . а Бѣла изнемогаше . и поиде от града . оставившо же емоу люди за собою . оруужники многи . и фаревники” (761.4–71). Спершу він

білійних книгах, зокрема, Тлумачному Апокаліпсисі, але сполучення близьких виразів характерне саме для Даниїла.

⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 (перевид.: Київ, 1993). – Т. 3: До року 1340. – С. 48.

відкликається в загальних рисах до “рани фараонової” з Книги Вихід: згадується втеча синів Ізраїлевих з Єгипту та потоплення війська фараона у Червоному морі. Далі вміщено перероблену й скорочену цитату з 2 Царств 3.1: “и домъ Давыдовъ идяше и крѣпляшеся . и домъ Саоудовъ идяше и изнемогаше”⁴². Після цього бачимо пару “оружники” і “фаревники”. Слово “оружникъ”, очевидно, книжне. Поняття не згадане в жодному з літописів, окрім ГВЛ, натомість доволі звичне у давньослов'янській книжнині, зокрема, в біблійних текстах. Воно могло позначати важкоозброєного піхотинця (“гопліта”, ὀπλίτης) або візницю, оскільки “оружие” у низці давньоболгарських біблійних перекладів означало колісницю (ἀρμα). Див., напр., Чис. 32.21 “преидеть вьсь оружникъ Йорданъ прѣ^а гмѣ”⁴³; 1 Цар. 13.5 “иноплемьници събирахоуся на брань . на Изля . љл. оружникъ . и . љс̄. Коньникъ”⁴⁴; Єр. 47.3 “от топота градныхъ оружникомъ и бранникомъ его о съдвигненни колесницъ его и множество коле^с его”⁴⁵. Натомість “фаревники” є унікальним словом ГВЛ, але, видається, воно “підставлене” замість “коньникъ” одного з наведених переліків⁴⁶.

У літописознавстві простежується тенденція вважати військові сцени написаними з натури, тоді як після зіставлення з біблійними та хронографічними текстами часто виявляється, що насправді йдеться про “макаронну” мову. Укладачі ГВЛ весь час влітають чужі слова. Цікавий у цьому плані опис облоги Києва під 6748 / 1240 р. Свого часу В. Перетц вбачав тут парафраз із Книги Суддів 6.5⁴⁷. Хоча цей опис у принципі міг вплинути на авторів ГВЛ, крім “вельблоуд” (верблюдів) і загального враження від нашестя на землю незліченого війська, тексти мало що пов'язує. У Книзі пророків знаходимо докладніші відповідники.

ГВЛ, 784.15-221.	Суд. 6.5, Віленський, арк. 226зв.	Єз. 26.8-10, Троїцький №63, арк. 304зв.-305.
и окроужи гра ^а . и остолпи ⁴⁸ сила татарская . и бы ^с гра ^а во объдержаньи велицѣ . и бѣ Батыи оу города . и <i>отроци</i> его объсъдяхоу гра ^а . и не бѣ слышати от гласа . скрипання телѣгъ е ^т . <i>множества</i> ревенія . <i>вельблудъ</i> его . и рѣжания от гласа	яко сами и скоти и ^х вьсхожаахоу и вельблоуды и ^х ведяхоу . и приидоша акы проужи мно [*] ство ^а . и самехъ же <i>вельблоудъ</i> и ^х не бѣ числа . и приидоша на <i>Иля</i> и на <i>землю</i> его расыпати ю .	26.8 ...и оградить ты . и <i>обрить</i> ты обрво ^а и съгради ^т окр ^с ть острогы . и застави ^т съ оружиемъ . и копия его прямо тебѣ поставитъ : 26.9 Забрала твоя и сыны ⁴⁹ . разорить оружиемъ своимъ . 26.10 <i>множествомъ</i> конь его покрыеть ты

⁴² Віленський. – Арк. 306 зв. Ймовірно, для середньовічного книжника висловлювання підкріплювалося парафразою у новозавітній оповіді про Ісуса, Лук. 2.40: “отроча же растеаше и крѣпляшеся...”. Остання вказана у: Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 1. – Стб. 1351.

⁴³ Троїцький № 44 – Арк. 145 зв.

⁴⁴ Віленський. – Арк. 278.

⁴⁵ Троїцький № 63. – Арк. 303.

⁴⁶ Срезневский И. И. Материалы... –

Вып. 3. – Стб. 1353: на “фарьвньникъ” – приклад тільки з ГВЛ, натомість “фар”-кінь є у Київському зводі. У статті “оружьникъ” І. Срезневський вказав Пчолу “сильнии оружници, а ср^аци страшиви”, Хроніку Амартола “повелъ оружникуо своему беспрестани погоняти” та ін. Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 2. – Стб. 710.

⁴⁷ Перетц В. Н. До питання... – С. 214.

стадь конь его . и бѣ ис- полнена . <u>земля</u> Роуская ратны ^х .		пра ^х ихъ . и отъ рѣзаниа конь его и от колесницъ оружиа его . потрясутся гради твои ∴.
---	--	---

Див. також Іс. 14.21: “и наполняютъ землю рати и въстану на ня” (Троїцький № 63, арк. 83 зв.); згадки “отроків” у війську правителя, Єр. 52.8: “и гна сила халдѣиска въслѣ^а прѣя и постиже . и об оноу страну Иерихона . и вси отроци е^з расыпаша^с от него” (арк. 326 зв.) та ін.

Насамкінець розглянемо яскравий і певною мірою загадковий фрагмент із Похвали Роману Мстиславовичу, вміщеної в Іпатіївському списку під 6709 / 1201 р. на самому початку ГВЛ. Князя “прирівняно” до п’ятох звірів: “оустремил бо ся бяше на поганья яко и левъ . сердить же бы^с яко и рысь . и гоубяше яко и коркодилъ . и прехожаше⁵⁰ землю ихъ яко и орель . храборъ бо бѣ яко и тоуръ” (716.1–5І). До вислову намагалися підшукати хронографічні паралелі⁵¹, що не дивно. Два зі звірів – лев та орел є звичними уособленнями царів та інших правителів і часто залучаються у їх характеристиках. Втім, саме згадки про лева та орла є найпоширенішими, тому пошуки паралелей складні й не завжди продуктивні. Як видається, варто зосередитися на біблійних текстах, а якщо у хронографічній літературі будуть знайдені ближчі відповідники, – додати ще з неї.

Аналізуючи подібні переліки, необхідно шукати або увесь “комплект”, або ж починати з найрідкісніших елементів. Повного аналогу похвали Роману в ГВЛ знайти поки не вдалося, тому звернімося до окремих елементів. Рідкісні в даному разі “тоуръ” та “коркодилъ”. Що стосується “тоура”, одна з украї нечислених згадок – в Єремії 50.11 “и рыкали есте яко таоуры”⁵² (грецьк. ἐκερατίσετε ὡς ταῦροι). Це читання характерне для давньослов’янського перекладу пророків і не потрапило до пізніх версій. Пор. в Острозькій Біблії “рыкасте яко волъ”, у Синодальному російському перекладі “ржали как боевые кони”, аналогічно в українському перекладі Івана Огієнка “іржете немов румаки”. Варто додати, що наведені в Олександра Орлова паралелі до хронографічних текстів текстуально значно віддаленіші за це читання Єремії. Дослідник наближував Похвалу Романові до 3-ї книги Александрії та “Старожитностей” Йосифа Флавія⁵³. В Александрії “тоуръ” трапляється у промові “рахмана” (брахмана). Йдеться про те, що тури їдять траву, і такий спосіб життя достойніший за хижаків, які також відмовилися б від м’яса, якби могли: “вльци бо, аще быша могли плодъ ясти, не быша искали мяса . турове, кони, елени, и ина вещь животны^х паче множая ва^с праведнѣиши имуть пищу, травою питаеми...”⁵⁴. У “Старожитностях” до турів прирівнюються брили асфальту в асфальтовому озері: “Повѣмъ... о асфалтиисцѣм озерѣ... асфалти .

⁴⁸ Хлебн.: “оступи”; останнє часто вважають початковим читанням, однак у світлі паралелі з Єзекіїля це не так однозначно.

⁴⁹ В рукописі помилково “соунѣи”, має бути “сыны” під титлом “снѣи”, тобто, ‘башти’.

⁵⁰ Хлебн.: “прохожале”.

⁵¹ Напр.: Грушевський М. Історія укра-

їнської літератури. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 134; Орлов А. С. К вопросу... – С. 104.

⁵² Троїцький № 63. – Арк. 353 зв. І. Срезневський навів неповну цитату з Єремії: Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 3. – С. 928 (лише: “яко таоуры”).

⁵³ Орлов А. С. К вопросу... – С. 104.

⁵⁴ Истрин В. М. Александрия... – С. 125.

тльсти и велици акы волове чръни, и плаваю^т врѣху . образо^м по¹⁰бни тоуро^м55. Уривок вміщений в Юдейському хронографі, що звичайно, варто враховувати. Однак порівняння з товстими й великими шматками асфальту, що плавають на поверхні асфальтового озера, навряд чи викличе асоціацію з хоробрістю чи військовими діями, тоді як “рыкали яко тауры” з Єремії сутоложне характеристиці ГВЛ.

Крокодил у біблійних книгах з’являється у Книзі Левіт 11.29 серед заборонених до їжі звірів: “...ласица . и мышь . коркодиль земный”56. Це надто віддалена від ГВЛ паралель. Однак у рукописах Книги 16 пророків після “Послання Єремії” (6-ї глави Варуха, книга якого свого часу вважалася продовженням пророцтв Єремії) йде “въписание Иеремии” з сюжетом про порятунок від небезпечної водної фауни: “...помоли бо ся . и гоубящая их аспиды оумръша и водни” звѣрие . яже наричють егуптенѣ фо^т а грѣци коркодиль”57. Використано не біблійний текст, а “Слово про 16 пророків” Іполита Римського58. Звідси у ГВЛ, мабуть, і виникло дещо дивне для характеристики князя: “гоубяше яко и коркодиль”. Ближчих аналогів не віднайдено59. Цей фрагмент Слова увійшов до деяких хронографічних компіляцій, зокрема, Александрії Троїцького хронографа та Елінського літописця60. Проте вони укладені пізніше, відповідно в XIV та XV ст., отже, з них не випадає користати в дослідженні літопису XIII ст.

Згадки про рись частіші, окрім того, вона входила до переліків чотирьох звірів у пророка Даниїла та в Апокаліпсисі. Пророцтва і Одрокровення Іоана укладач ГВЛ, як достеменно відомо, добре знав61. Тексти див.: Дан. 7.6 “Въслѣ^а его видѣ^х и се звѣрь . аки рысь”62; Одрк. 13.2 “звѣрь... бѣ подобьнъ рыси...”63. Крім того, див. зображення кількох хижаків, а саме пантери, рисі та ведмедя, у прор. Осії 13.7: “и боуду и^м яко и пантирь . яко и рысь на поути асуриемъ . сьрящю я . яко и ме^а видѣ . лихованиемъ . и раз^ароушю ськроушение ср^аць ихъ и изѣдять я . щенци доубравнии . и звѣрь польский расторг^тнетъ я”64. Варто згадати також кінних воїнів халдеїв, порівняних до рисі, вовка та орла у пророка Аввакума 1.8: “и скочать паче рыси конѣ ихъ . быстрѣиши влѣкъ аравитьскъ . и обьточать конницѣ ихъ . и оустрѣмятся издалеча . и въспероуть акы орель . готовъ на ядъ”65.

55 Віленський. – Арк. 19 зв.

56 Архівський. – Арк. 116д.

57 Троїцький № 63. – Арк. 346 зв.

58 Слово краще збереглося в Ізборнику Святослава 1073 р. Див. відповідний фрагмент щодо крокодила: “...яже нарече егуптѣне менефот . елине же крокодиль . имъ же бѣахоу я оумаряюшта . и помолитьшюся пророкоу . възбраненъ бы отъ земля тоя . родѣ аспидьскыи отъ рѣкъ такожде врѣдъ звѣрьскыи”. Ізборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – Кн. 1: Факсимильное воспроизведение текста. – Л. 257г.–258а.

59 Див., напр.: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Москва, 1991. – Т. 4: Изживати – моление. – С. 267. У статті “коркодиль” вказано приклади з Лобковського Прологу XIII ст. “приде

коркодиль...”; Хроніки Амартола “еще же и коркодиль... чтоуще” та ін. Не відзначено іншого тексту, де “коркодиль” згадувався б разом з дієсловом “гоубити”.

60 Вилкул Т. Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе, ч. 1 // Palaeoslavica. – 2008. – Vol. 16, no. 1. – P. 104, 113.

61 Щодо пророцтв див. вище, тлумачний Апокаліпсис Андрія Кесарійського простежується, зокрема, у згадці Бенедикта: Толочко А. П. Галицкие “приточки” // Ruthenica. – 2008. – Т. 7. – С. 201–209.

62 Троїцький № 63. – Арк. 255 зв.

63 Oller T. H. The Nikol’skij Apocalypse Codex and its place in the textual history of medieval Slavic apocalypse manuscripts. Ph.D. – Brown University, 1993. – P. 204.

64 Троїцький № 63. – Арк. 9 зв.

65 Там само. – Арк. 36 зв.

Вдалося віднайти відповідник для однієї з найпоширеніших фігур похвали – лева. Загалом, у Біблії понад півсотні згадок про левів, однак Книга пророків має вираз із надзвичайно рідкісним сполученням дієслова “оустрьмитися” та порівнянням із левом. Див. Ісая 5.29 “оустрьмляються акы львы прѣдстаноутъ акы львичиши . и иметь и възопиеть акы свѣрь извержетъ и не боудеть оѣмлющаго”⁶⁶. Крім цього, ще лише одного разу в тлумаченнях на Даниїла пояснюється, через які якості когось можна найменувати “левом”. Серед них на першому місці згадується однокореневе до “оустрьмитися” “стрьмство”. Див. сказання на Дан. 14.42: “...левъ * за стрьмство и за моучительство . и звѣрство”⁶⁷.

Складніше з орлом, який за ГВЛ мусить “прѣходити” (“переходити”, ‘минати’) землю. Відомі лише порівняння, де правитель, воїн чи народ “въспереть” як орел чи “въздыеть” / “възлѣтитъ” (обидва останні слова означають ‘злетити’). Див. Єр. 49.22 “Се яко оре^х въздые^т и възлѣтитъ . и простреть крилѣ свои” чи вже згадане Аввак. 1.8 “въспероутъ акы орелъ”. Щоправда, у Псалтирі 8.9 знаходимо “приходящих” море риб та птахів: “птица нбѣныя, рыбы морьскыя . преходящяя стезя морьскыя”. Тобто, матеріалу для колажу достатньо, але чому саме слово “прехожаше” було обране для порівняння князя у ГВЛ, не зовсім зрозуміло – адже це не настільки експресивне порівняння, як “злітав” чи “ширяв”.

Необхідно також відзначити, що в біблійних книгах декілька разів трапляються переліки звірів. Як правило, вказано чотири звірі або людину та 3 тварини. Загальне число кожного разу – “4”. Напр., Єз. 1.10⁶⁸ та Одкр. 4.7 – людина, лев, телець, орел⁶⁹; Одкр. 13.2 – тварина, схожа водночас на рись, ведмедя, лева, змія⁷⁰. Дан. 7.4–7.28 – левиця з крилами орла, ведмедиця, рись, страшний звір⁷¹. Крім цих загальновідомих згадок, див. також переліки з двох-трьох елементів. У Єремії 5.6 це лев, вовк, пардус (якого переписувач ототожнив з риссю): “Сего ра^а побилъ и^х левъ от лѣса . волкъ къ вечеру испокастилъ и^х . пардо^с /на берегах: рысь/ бдящъ на градѣ^х и^х”⁷². У Єзекіїла 32.2 в “характеристиці” Єгипту, країни водної, пов’язаної з морем та великою річкою Ніл: “львоу страньскоу оуподобися , и яко змии иже в мори . и бодяше роги в рѣкахъ твоихъ”⁷³. У Софонії 3.3 “кнѣси в немъ . яко львы выоще соу^ти его влѣци аравитьскии”⁷⁴. Тлумачення неодноразово підкреслюють, що подібні позначення звірів символічні. Див. сказання на Єзекіїла 1.12 “ино бо сими образы явлѣть . лвомъ цѣрство . цѣркъ бо животь се . телѣцель жречество . за старѣшиною жреческою . приносится телець . а орломъ прорчество . висоцѣ парить . и зѣло зрачна птица си . тако же и прорчество высокѣ имать образъ . издаля бо бышащяя видить”⁷⁵. Або на Єз. 39.20 “Премѣнениемъ

⁶⁶ Там само. – Арк. 71 зв. –72.

⁶⁷ Там само. – Арк. 267.

⁶⁸ Троїцький № 90. – Арк. 222 зв.

⁶⁹ Одкр. 4.7 “Первое животное . подобно двоу... телю ...члѣвкъ ... орлоу летящю”: Oller T. H, The Nikol’skij Apocalypse Codex... – P. 139.

⁷⁰ Одкр.Толк. 13.2 “звѣрь... бѣ подобнь рыси... медведи... лвова... змии...”: Oller, T. H. The Nikol’skij Apocalypse Codex... – P. 204.

⁷¹ Троїцький № 63. – Арк. 255–256 зв.

Див. також Толкування Іполита на Дан. 7.28, вміщене у 4 Цар. Віленський. – Арк. 264а: “гѣтъ гѣ ѣ. оубо лѣвица . и крилѣ еи акы орлоу . львица оубо вавилоньско цѣрство... медвѣдица . да в неи покажетъ перьское цѣрство а еже третии звѣрь . рысь оубо наричетъ елиньско цѣрство сказа”.

⁷² Троїцький № 63. – Арк. 277 зв.

⁷³ Троїцький № 90. – Арк. 323 зв.

⁷⁴ Троїцький № 63. – Арк. 42 зв.

⁷⁵ Троїцький № 90. – Арк. 223–223 зв.

словесе . овны и телци наричеть князя и^х . и цр̄я . и храбры добляя (‘добрих воїнів’ – Т. В.) . агньци же повин’ныя ихъ...’’⁷⁶. Правдоподібно, це контамінація з кількох переліків. Найімовірніше, використано Одрк. 13.2 та Одрк. 4.7, включивши лева, рись, крокодила (на заміну – “змія?”), орла та тура-“тельця”, тому маємо незвичну кількість звірів – п’ять.

Звичайно, у ГВЛ використано різноманітні джерела, часто в сусідніх рядках. Наведу два приклади. У невеликій, на півтора стовпчики, Похвалі Романові Мстиславовичу – комплект цитат з біблійних, агіографічних, літописних текстів. Наприклад, “самодержьцемъ всея Роуси” (715.26–27)⁷⁷ його іменовано за зачином “Сказання про св. Бориса та Гліба”, де вказано: “...самодержьцю всея Русьскыя земля Владимиру”⁷⁸. Далі в описі військових доблестей князя фрагмент запозичено, ймовірно, з Київського зводу. Пор. ГВЛ “пилъ золото^а шоломомъ Донъ . и приемшю землю ихъ всю . и загнавшю оканьныя агаряны”⁷⁹ та характеристику Мстислава Великого і його батька Володимира Мономаха з Київського зводу під 6648 / 1140 р.: “се бо Мьстиславъ великыи . наслѣди отца своего по[у]гь⁸⁰ . Володимира . Мономаха . великаго . Володимиръ самъ собою постоя на Доноу . и много пота оутерь за землю Роускоюу . а Мьстиславъ . моужи свои посла загна половци за Донъ . и за Волгоу за Гиикъ и тако избави б̄ь Роускоюу землю от поганыхъ” (303–304I), “безбожии . измалтянъ . оканьнии . агаряне” згадані там же під 6686 / 1178 р. (612I). Загалом, укладачі ГВЛ черпали з доступних книжних багатств, поєднуючи “цеглини” різного калібру й походження.

Зрозуміло, маса загальних питань залишається поки без відповіді. Наприклад, важко сказати, чи розрізнялася манера роботи з біблійними текстами на початку та наприкінці ГВЛ, у “галицькій” та “волинській” частині, чи можна простежити преференції до певних частин Біблії – Псалтиря, пророків, новозавітних книг⁸¹. Водночас видно тонку роботу літописців з біблійними текстами. На відміну від ПВЛ чи Лаврентіївського літопису, в ГВЛ, здебільшого, залучено мікроцитати, чим він подібний до Київського зводу. Свого часу Галицько-Волинський літопис не дочекався власного Шльоцера, але сподіваюся, сучасні можливості текстуальної критики, літописознавства, біблеїстики дадуть змогу “взяти реванш”. У свою чергу, системне розкриття усього комплексу біблійних, загалом книжних запозичень уможливить належні підходи до коректної реконструкції історії укладення Галицько-Волинського літопису.

Інститут історії НАН України

⁷⁶ Троїцький № 90. – Арк. 351.

⁷⁷ Точна цитата: “приснопамятнаго самодержьца всея Роуси”.

⁷⁸ Бугославський С. Україно-руські пам’ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – Київ, 1928. – С. 18–19 (та ін.) О. Толочко (усно) відзначив слово “самодержець” також у Київському зводі під 1199 р. Втім, текстуальних збігів тут немає, йдеться лише про кілька поколінь київських князів: “мнози же самодержици пр[е]идоша . держа-

щеи столь . княжения киевского” (709.7I).

⁷⁹ Не вказано, куди саме загнав, у Київському зводі цієї недоречності немає. Як правило, такі риси – результат запозичення чи перероблення. Див. 716.10–13I.

⁸⁰ Іпат: поть, Хлебн: пу^т.

⁸¹ М. Грушевський вважав, що на початку частіше використовувався Псалтир, наприкінці – пророки, хоча цитати з пророків є у всьому літописі (див. вище).